

YUSUF XOS HOJIB FALSAFASIDA SHAXS MA'NAVIY KAMOLATI MASALALARI

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15667606>

Jo'rayev Ahmad Muhammadiyevich

juraev.1982@mail.ru

ORCID - 0009-0004-7341-0876

Alfraganus universiteti "Ijtimoiy fanlar kafedrası" v.b.dotsenti,
falsafa fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)
(+99899-401-60-30)

Annotatsiya. *Ushbu maqolada Yusuf Xos Hojibning shaxs ma'naviy kamolotida an'analar, qadriyatlar o'ragilib, bugungi avlod tarbiyasida muhim omil ekanligi tahlil qilingan. Ushbu masalaga Sharqda nafaqat Yusuf Xos Hojib, balki, boshqa olimlar ham e'tibor qaratib kelganlar. Maqolada xalqimizning an'analarini, yashash tarzini, oilaviy axloqiy tarbiya qonun-qoidalarini yaxshi o'rgangan holda, ularni falsafiy jihatdan talqin qilingan.*

Калум сўзлар: *Kamolot, ma'naviyat, madaniy muhit, falsafiy meros, axloqiy tarbiya, qonun qoidalarga hurmat, qadriyat, an'analar, ma'naviy tarbiya, hokimiyat.*

Abstract. *This article analyzes the fact that Yusuf Khos Hojib's spiritual development is intertwined with traditions and values, which are an important factor in the upbringing of today's generation. This issue was addressed not only by Yusuf Khos Hojib, but also by other scholars in the East. The article, having thoroughly studied the traditions of our people, their customs, family moral upbringing, and laws and regulations, interprets them from a philosophical perspective.*

Keywords: *Maturity, spirituality, cultural environment, philosophical heritage, moral education, respect for the law, values, traditions, spiritual education, authority.*

Kirish. "Qutadg'u bilig" da Komil inson tarbiyasi asarning asosiy maqsadlaridan biridir. Olim o'z asari orqali ideal insonni o'z zamonidagi jamiyatning meyorlari doirasida, shu bilan birga oddiy insoniy ehtiyojlardan, xohish-istaklardan kechmasdan yashovchi shaxs sifatida tasavvur qilgan. Yusuf Xos Hojib e'tibor qaratgan asosiy axloqiy masalalardan biri shaxs ma'naviy tarbiyasidir. Bunda asosiy o'rinda oila va farzand tarbiyasi turadi. Ushbu masalaga Sharqda nafaqat Yusuf Xos Hojib, balki, boshqa olimlar ham e'tibor qaratib kelganlar. Mutafakkir o'z xalqning an'analarini, yashash tarzini, oilaviy axloqiy tarbiya qonun-qoidalarini yaxshi o'rgangan holda, ularni falsafiy jihatdan talqin qilgan.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Olimning asarda keltirishicha, har bir inson o'z jamiyatiga loyiq bo'lib o'sib-unmog'i lozim. Asarda o'quvchilarni jalb etgan jihatlaridan yana biri shuki, unda turli topishmoq va jumboqlarni yechish yo'nalishlaridan ham ustalik bilan foydalanilgan va bu o'z natijasini ko'rsatgan, o'quvchilarning asarga bo'lgan qiziqishini yanada oshirgan. Bugungi kunda bu muammoli ta'lim deb nomlanadi. "Qutadg'u bilig" asaridagi Kuntug'mish Elig va Oyto'ldi bahsiga e'tibor beraylik. Bu munozarada Yusuf Xos Hojib ushbu Elig Oyto'ldiga joy ko'rsatganda, Oyto'ldi joyga o'tirmagani, "podshoh yonida menga joy bo'lmaydi" - deya so'zlagani, Oyto'ldi koptok ustiga o'tirib olgani, "mol-davlat shu koptok kabidir, bir tekis turmaydi" - deb aytgani, Elig unga qaraganida ko'zlarini yumib olgani – bu davlat ko'r inson misolidir. Bu bilan muallif kimda-kim unga bog'lansa, qattiq o'rganib qolishini tushuntiradi. Yuzlarini berkitib olgani esa, mol-dunyoga, davlatga ishonma, u jafo keltiradi, deganidir. Asarni o'rganib, uning mag'zini chaqar ekanmiz, Yusuf Xos Hojibning ta'lim-tarbiyaga, komil inson shaxsiga naqadar e'tibor berganligining guvohi bo'lamiz. Shuning uchun ham ushbu asar insonni har tomonlama komillik sari yetaklovchi asarlarning sarasidir, desak adashmagan bo'lamiz.

Muhokama va natijalar. Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" asari nomi ham asarning tub mazmunini ko'rsatib turibdi. Asar nomining turlicha tarjimalariga qaramasdan, ulardan kelib chiqadigan ma'no umumiy bo'lib, qutli bilim, ya'ni baxt-saodatga erishtiruvchi bilim degan ma'nolarni anglatadi. Bilim baxt-saodat, tinchlik va farovonlikning kaliti ekani asarda bot-bot takrorlanadi. Zero, "Bilimning jamiyat hayotidagi rolga nafaqat pragmatik nuqtayi nazardan, balki ekzistensialistik tomondan ham qarash lozim" [1. 33-b]. Bilim kishilar uchun o'zining mavjudligini namoyon etishning asosiy shakli sifatida ijtimoiy ahamiyatga ega hisoblanadi. "Shu sababli Yusuf Xos Hojib falsafiy merosidagi bilim fenomeni bilan bog'liq unikal qarashlar xalqaro tashkilotlarning e'tiboridan tushmaydi. YUNESKO tomonidan 2019-yil "Qutadg'u bilig" – "Saodatga eltuvchi bilim" yili deb e'lon qilingani ham yuqoridagi fikrlarimizning dalilidir" [2. 15-b.]

Yusuf Xos Hojib qarashlarining eng muhim jihati uning bilimga nisbatan pragmatik yondashuvidir. Ya'ni u bilimli inson o'z o'rganganlarini insoniyat farovonligi yo'lida xizmat qildirishi kerak, degan fikrga qat'iy ishonadi.

"Bekka maslahatgo'y bo'lsang yonma-yon,

Halol yo'l ko'rsatgin yanglishgani on"[3. 266-b].

Allomaning fikricha, bilim hukmdorning xohish-istagidan muhim va yuqoridir. Garchi hokimiyatning ilohiyligi haqidagi qarashlarga monand fikrlasada, Yusuf Xos Hojib hukmdor bilimdon maslahatgo'yning yo'l-yo'riqlariga muhtoj ekanini uqtirib o'tadi. Chunki bilimsizlikning o'rnini na hokimiyat, na boylik to'ldira oladi. Bilimgina insonni hayotdagi barcha qiyinchilik va muammolardan xalos etishga yordam berishi mumkin. Bilimsiz inson o'ziga va oilasiga, atrofdagilarga zarar yetkazsa, bilimsiz hukmdor butun jamiyatning kulfatidir. Shu nuqtayi nazardan allomaning bilimning determinantligi haqidagi

konsepsiyasi, uning hukmdorlar uchun pand-nasihat tarzida yozilgan asarida markaziy mavzulardan biriga aylangan:

“Ziyoda maslahat bilan bilim bot,

Bilim, kengash bilan zabardast har zot” [3.566-b].

Inson tomonidan egallangan bilimlarning hayotga tatbiq etilishi – moddiylashuvi saroy muhitida maslahatlar orqali namoyon bo‘ladi. Bilim insonni bir pog‘ona yuqoriga ko‘tarsa, dono kishining maslahati uni yana bir pog‘onaga ko‘taradigan omillardandir. Shu bilan birga alloma: “Asar g‘oyasida nihoyatda noziklik bilan qarg‘ish yomon, qarg‘ish olishdan qochish, undan uzoq bo‘lish kerakligini ta’kidlamog‘da. Yana boshqa tomondan qaralsa, davlat amaldori, hukmdor xalq oldidagi o‘z burchini bajarmasa, qilinishi kerak bo‘lgan yaxshi ishlarni qilmasa xalq tomonidan badduo qilinishiga ishora qilingan” [4. 127-b].

Yuqoridagilardan kelib chiqib, Yusuf Xos Hojib davlat va jamiyat boshqaruvida olimning o‘rni yetakchi maqomda ekanini, hukmdorni adolatga, ma’rifatga va diyonatga chorlab turadigan zotlar ichida bilimli, ma’rifatli kishilar bo‘lishi kerakligini uqtirgani, shu sababli asarda Oyto‘ldining uzoq safardan saroyga kelib vazir, maslahatchi bo‘lishini qayd etib o‘tganini ko‘rishimiz mumkin. Demak bilimli inson jamiyat taraqqiyotiga mas’uldir va bu yo‘lda hukmdorlar bilan hammaslak bo‘lishi zarur.

Yusuf Xos Hojibning bilim fenomeni haqidagi konseptual fikrlari juda keng bo‘lib, ularni tizimlashtirish orqali falsafiy mazmunini ochib berish maqsadga muvofiqdir.

“Qutadg‘u bilig” asaridagi ijtimoiy-falsafiy masalalardan biri – bilimsizlikning shaxs kamolotida salbiy oqibatlar muammosi sifatida qaraladi. Yusuf Xos Hojib tangriga bilimsiz qilingan ibodat azob-uqubat ekanligini ta’kidlaydi. Bilimsizlikni tugatish dialektik xususiyatga ega bo‘lib, bir tomonda o‘rgatuvchi, ikkinchi tomonda o‘rganuvchidir.

“Kechar hayvon kabi g‘ofillar kuni,

Tilasang uni de, tilasang buni” [5. 317-b].

Yusuf Xos Hojibning bilimsizlikka va uning oqibatida kelib chiqadigan jaholatga munosabati ancha qat’iy tus olib, bunday insonlarni hayvonga o‘xshatadi. Bilimsiz inson kasali bor bemor kabidir, bu hayotni ma’nosini anglab, yashashdan maqsadini bilishi uchun ilm o‘rganishi zarur. Aks holda, bunday jaholat insonni ma’naviy va jismoniy jihatdan o‘ldiradi:

“Yur, ey biligsiz, iginni ota,

Biligsiz otin sen e bilge quta” [6. 84-b].

Yusuf Xos Hojibning ushbu baytlari butun insoniyatga murojaatga o‘xshaydi. Barchani bilim olishga chorlab, ilm orqali tubanlikdan, baxtsizlik va qayg‘u-g‘amdan xalos bo‘lishga chaqiradi. Aytish lozimki, ma’rifat va jaholat dialektikasini faqatgina Yusuf Xos Hojib she’riyatida emas, shuningdek, o‘sha davrdagi boshqa bir qancha ijodkorlarning ma’naviy merosida ham uchratish mumkin.

Ahmad Yugnakiy “Hibat ul-haqoyiq” asarida yozadi:

“Biliktin ayurman so‘zumga ula,
Biliklikka yo do‘st o‘zungni ula.
Bilik birla bilinur saodat yo‘li,
Bilik bil saodat yo‘lini bu” [7-37-b].

Ushbu misralar orqali shoir bilimli kishilar bilan yaqin bo‘lish, ularni o‘ziga do‘st tutish va bilim orqali saodat yo‘li ochilib, manzilga yetish haqida yozib o‘tgan.

Uchinchi Renessans poydevorini yaratishda Yusuf Xos Hojibning falsafiy merosidan unumli foydalanish istiqbollari mavjud. Asardagi sodda va tushunarli so‘zlar aholining aksariyat qatlamlarini bilim va ma‘rifatga bo‘lgan qiziqishini kuchaytirishi mumkin.

Dastlab “Qutadg‘u bilig” asaridagi diniy qarashlarga to‘xtalib o‘tsak. Yusuf Xos Hojib yashagan davrga kelib islom dini Markaziy Osiyo xalqlari ma‘naviy hayotida mustahkam o‘rin egallashga ulgurgan edi. Shu sababli bo‘lsa kerak, Yusuf Xos Hojib falsafasida diniy motivlar markaziy o‘rin egallaydi.

“Qutadg‘u bilig” asarida islom dini aqidalariga rioya etishga doir juda ko‘plab fikrlar bo‘lib, ularning hammasi ham insoniy kamolotga intilish, boshqalarning muammolariga befarq bo‘lmaslik haqidadir. “Aslida ham, turkiy-buddaviy, turkiy-manixeylik, turkiy-nasoro, ba‘zi yahudiylik ta’sirlari umuminsoniy yaqinlik, aloqa, munosabatlarning namoyishi bo‘libgina qolmay, XI asr odami, o‘zining asl turkiy dunyoqarashi, so‘zlari, amallarida o‘ta mas’uliyatli shaxs bo‘lgan Yusuf Xos Hojib uchun mazkur an‘ana, qadriyatlar “yaqin ming yillardagi o‘z xalqi (turklar) uchun muqaddas, aziz sanalgan” [8. 46-b].

Ijtimoiy munosabatlar masalalari Yusuf Xos Hojib epistemologiyasining muhim tarkibiy qismini tashkil qiladi. Avvalambor Yusuf Xos Hojib falsafiy merosida jamiyatni tabaqalarga ajratib o‘rgatish – ijtimoiy stratifikatsiyaga oid qator yondashuvlarni ko‘ramiz. Alloma hukmdor muloqot qiladigan toifalar xususida to‘xtalib quyidagilarni sanab o‘tadi: Saidlar, dono olimlar, tabiblar, azayimxonlar, tush ta‘birini qiluvchilar, yulduzchilar, shoirlar, dehqonlar, savdogarlar, chorvadorlar, hunarmandlar, kambag‘allardan iborat o‘n ikki ijtimoiy qatlam sanab o‘tiladi.

Ma‘lumki, ijtimoiy stratifikatsiya konsepsiyasi XX asrga kelib ishlab chiqilgan bo‘lib, bir xil ijtimoiy maqomga ega qatlam, guruh va sinflarni birlashtirish natijasida yuzga kelgan va o‘zida ijtimoiy notenglikning barcha ko‘rinishlarini namoyon etadi [9. 373-b]. Ushbu konsepsiyaning ishlab chiqilishi bilan davlat va jamiyat institutlarining samarali faoliyatiga baho berish imkoniyati paydo bo‘ldi. Ma‘lum bir ijtimoiy qatlamga mansub shaxs ana shunday institutlarning sharofati bilan nisbatan yuqoriroq qatlamga ko‘tarilishi yoki aksincha bo‘lishi mumkin. Mazkur holat ilmiy sohada jamiyat mobilligi bilan izohlanadi. Buning bosh g‘oyasi jamiyat rivojlanishiga xizmat qiladigan omillarning mazmunini anglashga ko‘maklashishdir. Shuning uchun ham Yusuf Xos Hojibning bundan ming yil avval ishlab chiqqan ijtimoiy qatlamlar haqidagi qarashlari o‘z davri uchun g‘oyatda pragmatik xususiyatga ega bo‘lgan edi.

Alloma oddiy xalqning to'g'ri va soddafa'lligini urg'ulaydi. Qonunlarga har doim ham rioya qilavermasligini aytib, qora xalqsiz hokimiyatning mavjud bo'la olmasligiga sha'ma qiladi. Oddiy odamlar bilan qarama-qarshilik keltirib chiqarmaslik, unda ko'ra shirinso'z bo'lmoqlik ma'qulligini uqtirib o'tadi. Shu bilan birga kambag'al odamlarning dard-u tashvishi, erkak va ayolligidan qat'iy nazar, qorin to'ydirish ekaniga e'tibor qaratadi. Tirikchilik tashvishlari bilan band ekani, och nafsi sabab yer qa'rida ming azobda yotganini ta'kidlaydi.

Ijtimoiy farovonlik siyosiy huquqlarning ham talab qilinishiga olib keladi, bu esa hokimiyatni kuchsizlantirishi mumkin, degan taxminni ilgari suradi. Qayd etib o'tish kerakki, ko'p asrlar davomida mana shu konsepsiya hukmdorlar faoliyatida dominantlik qilib keldi. Bu esa yalpi qashshoqlik va uning ortidan keladigan siyosiy inqirozlarni keltirib chiqardi.

“Qutadg'u bilig” asarining 51-bobi dono olimlar bilan muloqot masalalariga bag'ishlangan. Olimlar el-yurt yo'lini yoritadigan mash'aldir, deydi alloma. Umrining so'ngi kuniga qadar olimlarni e'zozlashing kerak, deb uqtiradi. Bu kabi qarashga sabab ham diniy, ham dunyoviy ilmlarning jamiyat rivojidagi ahamiyatini to'liq tushunib yetish, shu bilan birgalikda, hukmron elitaning ham ilm ahliga ijobiy munosabati shakllanib bo'lganligidandir. Yana “olimlar haqiqatning qo'riqchisi, shariatning esa ustunidir”, - degan juda original ta'rifni ishlatadi. Bu orqali ilm ahli tomonidan bayon qilingan fikrlar aksariyat hollarda ma'lum bir qonuniyatlarga bo'ysunib aytilgan, xulosalar esa mantiqiy jihatdan asoslanganiga e'tibor qaratiladi. “U bilimni buyuk, o'quvni ulug' deb ta'riflaydi. Zakovatli inson ulug' bo'ladi, bilimli kishi buyuk bo'ladi, deb ilmli kishilarni asl toifadagi kishilarga qo'shadi. Olim ezgu ishlarning barchasi ilm tufayli amalga oshirilishi mumkinligini aytadi” [10. 173-b].

“Qutadg'u bilig”da Komil inson tarbiyasi asarning asosiy maqsadlaridan biridir. Olim o'z asari orqali ideal insonni o'z zamonidagi jamiyatning meyorlari doirasida, shu bilan birga oddiy insoniy ehtiyojlardan, xohish-istaklardan kechmasdan yashovchi shaxs sifatida tasavvur qilgan. Yusuf Xos Hojib e'tibor qaratgan asosiy axloqiy masalalardan biri tarbiyadir. Bunda asosiy o'rinda oila va farzand tarbiyasi turadi. Ushbu masalaga Sharqda nafaqat Yusuf Xos Hojib, balki, boshqa olimlar ham e'tibor qaratib kelganlar.

Davlatimizning mustaqil va suveren taraqqiyot asri boshlanishi bilan insoniyat o'z tarixining o'tgan ming yilliklarida to'plagan ijtimoiy-tarixiy jarayonlar va fenomenal tarixiy bilimlarni obyektiv tahlil qilish orqali yosh avlodni tarbiyalash ustuvor vazifa sifatida kun tartibiga qo'yildi. Bugungi kunda mamlakatimizda barkamol va intellektual rivojlangan avlodni shaxs sifatida tarbiyalash faqat global ijtimoiy-tarixiy jarayonlar haqidagi bilimlar yo'nalishini to'g'ri bayon etish orqali amalga oshirilishi barchaga ayon. Shu bilan birga, yoshlarning ongi va tafakkurida buyuk ajdodlarimiz o'z asarlarida ezgu niyat va orzu bilan yozgan yorqin kelajak va olijanob jamiyat haqidagi buyuk orzu-niyatlarni va ularning amalga oshirishini ko'rsatish – davlatimizning Uchinchi Uyg'onish davri yangi tarixiy tafakkurini shakllantirish pallasida o'ta dolzarb

masalaga aylandi. Prezidentimiz Sh.M.Mirziyoyev ta'kidlaganidek, "Tarixiy merosni asrab-avaylash, o'rganish va avloddan avlodga yetkazish davlatimiz siyosatining eng muhim ustuvor yo'nalishlaridan biridir" [10. 3-b], chunki o'tmish shu qadar boy tarixiy tajribaning manbai bo'lib, odamlar uni doimo o'rganadi, o'zlashtiradi va undan ilhomlanadi.

Xulosa. Yusuf Xos Hojibning shaxs ma'naviy kamoloti haqidagi qarashlariga doir quyidagi xulosalar mavjud:

Birinchidan, alloma bilimni insoniyat taraqqiyotining katalizatori deb hisoblaydi. Bilimsiz insonning ibodati ham azob-uqubaddir, degan g'oyani ilgari suradi. Shoir bilim bilangina inson baxt topishi mumkinligini asar nomidagi "baxtga erishtiruvchi bilim" nomi bilan ta'kidlab o'tadi. Yusuf Xos Hojib ijodiy merosidagi bilimga targ'ib qilish, avvalambor, hukmron elita vakillarining davlatni idora qilishdagi ma'rifatiga qaratilgan bo'lsa, shuningdek, jamiyat a'zolarining barchasi ham ma'rifatli bo'lishi kerak degan xulosaga olib keladi.

Ikkinchidan, Yusuf Xos Hojib har bir ma'rifatli inson to'plagan bilimni jamiyat taraqqiyoti uchun sarflashi kerak, bu yo'lda hukmdorlar bilan yaqin aloqada bo'lish zarurligiga doir o'ziga xos qarashlarini bayon etgan. Yusuf Xos Hojib o'zining hayot yo'li misolida ham ushbu tamoyilga sodiq qolganini ko'rsatib o'tgan.

Uchinchidan, alloma ijodida ilohiy mavzularga doir qator misralar bo'lib, ularda islom dinining ahkomlaridan kelib chiqib hayot kechirishga chaqiriqlar bor. Shu bilan birgalikda shoir inson o'z hayotini yaxshilash uchun mas'ul ekani, bu yo'lda bilim va axloq uning yo'ldoshi ekani haqidagi g'oyaga qat'iy ishonishini ta'kidlaydi.

To'rtinchidan, bilimsizlikning salbiy oqibatlarini qayd etib o'tib, bunday insonlarni ichi po'k suyakka o'xshatadi. Allomaning ushbu fikrlari ana shu davrida yashagan Ahmad Yugnakiy, Mahmud Koshg'ariy va Kaykovusning fikrlari bilan hamohangdir. Uchinchi Renessans poydevorini yaratishda ushbu allomalarning ijodidan samarali foydalanish kerak.

Beshinchidan, alloma jamiyatni ma'lum bir qatlamlarga bo'lib o'rganadi va siyosatni amalga oshirishda har bir guruh, sinf va qatlamning yashash sharoiti, dunyoqarashi va ehtiyojlaridan kelib chiqib muomalada bo'lishga chaqiradi.

Oltinchidan, "inson baxtining kaliti axloqdadir", - degan g'oyani ilgari suradi. Odob-axloq, shirinso'zlik va yaxshi muomala jamiyatdagi maqomni oshirishga xizmat qiladigan xislatlardir, deb uqtiradi alloma.

Foydalanilgan adabiyotlar va manbalar ro'yxati

1. Бакланов И.С., Бакланова О.А., Авдеев Е.А. Знание в современных социальных процессах: прагматический и экзистенциальный аспект // Современные проблемы науки и образования. – 2014. – № 3.
2. Туркий халқларнинг бобокалон шоири ва мутафаккири.
<https://uza.uz/uz/posts/turkiy-khal-larning-bobokalon-shoiri-va-mutafakkiri-03-10-2019>

3. Қутадғу билиг: (Билим саодати) / Юсуф Хос Ҳожиб, Абдуҳамид Пардаев таъдиди. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2016.
4. Арипов М. “Қутадғу билиг”даги лингвимаданияй бирликлар / Мадалиева Я. ва бошқ. “Қутадғу билиг”нинг бадий тили / “Ҳаҳон туркологиясининг буюк обидаси “Қутадғу билиг” ва уни ўрганишининг долзарб масалалари” мавзусидаги халқаро конференция тўплами. – Тошкент, 2020.
5. Қутадғу билиг: (Билим саодати) / Юсуф Хос Ҳожиб, Абдуҳамид Пардаев таъдиди. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2016.
6. Юсуф Хос Ҳожиб. “Қутадғу билиг” (Саодатга йўлловчи билим). Транскрипция ва ҳозирги ўзбек тилига тавсиф. Нашрга тайёрловчи Қ. Каримов. – Тошкент: Фан, 1971.
7. Аҳмад Югнакий. “Ҳибат ул ҳақойиқ”. Нашрга тайёрловчи Қозоқбой Маҳмудов. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги бадий адабиёт нашриёти, 1971.
8. Б.Тўхлиев. Юсуф Хос Ҳожиб фалсафаси // Мулоқот. 1994. – № 1-2. – Б. 46-51; Қайомов А., Исҳоқов М., Отахўжаев А., Содиков Қ. Қадимги ёзма ёдгорликлар. – Тошкент: Ёзувчи, 2000.
9. Сорокин П. А. Человек. Цивилизация. Общество. – М., 1992.
10. Shavkat Mirziyoyevning Islom hamkorlik tashkiloti Tashqi ishlar vazirlari kengashi 43-sessiyasining ochilish marosimidagi nutqi. <https://president.uz/uz/lists/view/34>
11. Васильева А.В. Развитие личностных учебных действий у обучающихся с легкой умственной отсталостью (интеллектуальными нарушениями) на уровне начального образования во внеурочной деятельности. <http://elar.uspu.ru/handle/uspu/12124>.